

Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan'ın Siyasî Durumu

The Political Situation of Isfahan in the Period of Great Saljuqs

Nurullah YAZAR^a

^aİslam Tarihi AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Geliş Tarihi/Received: 30.01.2014
Kabul Tarihi/Accepted: 21.02.2014

Bu makale, 2013 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hasan Kurt danışmanlığında Nurullah YAZAR tarafından hazırlanan Büyük Selçuklu Döneminde İsfahan başlıklı doktora tezinin "Siyasî ve Askerî Durum" başlıklı III. bölümünden üretilmiştir.

Yazışma Adresi/Correspondence:
Nurullah YAZAR
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
nurullah_yazar@hotmail.com

ÖZET İsfahan'ın kuruluşu İran tarihi ile eş kabul edilir. İsfahan, ticarî, ilmî, kültürel ve coğrafi özellikleriyle tarih boyunca en önemli şehirlerden birisi olmuştur. Bu önemli şehir, Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil edilmiş ve Melikşah döneminden itibaren de devletin payitahtı olmuştur. İsfahan, Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmasının ardından her açıdan önemli bir şehir haline gelmiştir. Siyasi olaylar İsfahan merkezli gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Melikşah'ın vefatından sonra yaşanan taht mücadeleleri devleti siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir. Bu çalışmada İsfahan'ın Büyük Selçuklu dönemindeki siyasi tarihini ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsfahan; Büyük Selçuklular

ABSTRACT History of Isfahan considered equivalent with History of Iran. Isfahan, with commercial, scientific, cultural, and geographic features has been one of the most important cities throughout history. This important city, has been included in the limits of the Great Seljuk Empire in the period of Tuğrul Bey and from the period of Melikşah being capital of the state. Isfahan, after being capital of Great Saljuqs state has become a major city in every angle. Political events were based in Isfahan. However the throne fights being after the death of Malik Shah, led the state to Political instability. In this study the political history of Isfahan in the period of the Great Seljuks will be discussed.

Key Words: Isfahan; Great Saljuqs

Journal of Islamic Research 2013;24(1):25-38

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Samanîler ve Karahanlılar gibi bölgenin diğer egemen devletleri ile mücadele etmek yerine, askerî seferlerini güçlü bir otoritenin bulunmadığı Horasan Bölgesi'nin batısına doğru yöneltti. Bu stratejinin gereği olarak Taberistan, Cürcân, Harezmi, Kazvin ve Deylem'e hâkim olan Tuğrul Bey, hâkimiyet alanını İsfahan'a kadar genişletti. İsfahan bu dönemde sahip olduğu siyasi, iktisadî ve coğrafi birçok özellikten dolayı Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinin kavşak noktası olarak nitelendirilen bir bölgeydi.¹

İsfahan bu esnada Büveyhîler'e bağlı Kâkuyîler Devleti'nin merkezi konumundaydı. Devletin başında ise, tarihte İbn Kâkaveyh² olarak bilinen

¹ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, Suretu'l-Arz, Matbaatu Beril, Leyden, 1939, s. 362.

² "Kakaveyh" Deylemlilerin dilinde "dayı" demektir ve Mecdü'd-Devle b. Büveyh'in dayısının oğlu olduğu için bu ismi almıştır. Bk. İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut, 1966, IX, 495.

Deylem kökenli Alauddevle Muhammed b. Rüstem Düşmanziyâr (398-433 / 1008-1041-2) bulunuyordu. Ancak İbn Kâkaveyh'in Muharrem 433 / Eylül 1041'de ölümü evlatları arasında iktidar mücadelesinin yaşanmasına giden yolu açtı ve şehirde siyasî anlamda bir kriz yaşanmaya başladı.

İsfahan'da yaşanan otorite boşluğu Tuğrul Bey'in dikkatini çekmiş ve 434 / 1042-43'de mevcut durumu öğrenmek amacıyla, keşif birliği niteliğinde değerlendirebileceğimiz, bir askerî birliği bu şehre göndermiştir. Tuğrul Bey'in öncü kuvvetleri İsfahan'a bağlı köy ve kasabalardan önemli oranda ganimet elde etmiştir. Bu gelişme üzerine İsfahan'ın askerî bir saldırıya direnemeyeceğini anlayan Tuğrul Bey, şehre hâkim olmak amacıyla Rey'den hareket etmiştir.³

Sultan'ın üzerine doğru gelmekte olduğunu öğrenen şehrin hâkimi Ebû Mansûr, onun karşısında dayanamayacağını bildiğinden vakit kaybetmeden bağlılığını arz ederek kendisine bir miktar para göndermiştir. Böylelikle Ebû Mansûr, şehir üzerindeki otoritesini de tartışmaya açmamıştır. Kente silah kullanmadan hâkim olan Tuğrul Bey de amacın hâsıl olmasından dolayı şehre gitmekten vazgeçmiş ve yönünü İsfahan'ı vergiye bağlamış olan önceki hâkimi Ebû Kâlicâr Gerşasf'ın idaresindeki Hemedân'a çevirmiştir.⁴

Ebû Mansur'un siyasî hamlelerinden hareketle, idarî yönden ayakta kalabilmek için güç dengelerine göre hareket etmeyi bir taktik hâline getirdiği anlaşılmaktadır. Bu sebepten dolayı, bazen Tuğrul Bey'e itaat arz edip ona tâbi olduğu, bazen de Melik Ebû Kâlicâr'ın tarafına geçtiği görülmektedir.⁵

İSFAHAN'IN BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

Ebû Mansur'un istikrarsız siyasetine son vermek isteyen Tuğrul Bey, Muharrem 442 / Mayıs-Haziran 1050'de kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırdıktan sonra âni bir hareketle İsfahan'a yönelerek şehri ikinci kez kuşatma altına aldı. Ebû Mansur

kuşatmadan en az zarar ile kurtulmak için birtakım girişimlerde bulundu. İlk olarak, Tuğrul Bey'e haber gönderip vergi verme teklifi ile itaatini sundu. Ancak Tuğrul Bey, şehrin şartsız bir şekilde teslimini isteyerek anlaşma önerisini reddetti.⁶

İlk girişimi başarısız olan Ebû Mansur, bu sefer Abbasî Halifesi Kâim Biemrillah (422-467 / 1031-1075)'tan yardım istedi. Halife, Tuğrul Bey'in kendisi üzerindeki siyasî otoritesinden dolayı onunla karşı karşıya gelmek istemediğinden Ebû Mansur'un isteğini kabul etmedi. Ancak daha sonra fikir değiştirip Sultan'a yazdığı övgü dolu sözler içeren mektup ile İsfahan için hoşgörülü davranması rica edildi. Tuğrul Bey de kendisini, Halife'nin isteğini reddetmiş durumuna düşürmemek adına mektuba olumlu yanıt verdi.⁷ Esasen kaynaklarımız Halife'nin mektubunun ayrıntıları hakkında bilgi vermemektedir. Ancak olayların akışından mektubun içeriği hakkında, Halife'nin kuşatmanın kaldırılmasını değil, şehre girdikten sonra halka iyi muamele edilmesini ve şehrin yağmalanmamasını rica ettiği sonucunu çıkarabiliriz.

Kuşatma sırasında şehirde tarım yapılamamasından dolayı yiyecek sıkıntısı baş göstermiştir. Kısa süre içerisinde var olan temel ihtiyaç maddelerinin de tükenmesi, İsfahan'da yaşam koşullarını iyice ağırlaştırmıştır. Öyle ki, bazı insanlar yakacak ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına Ulu Cami'nin ahşap kısımlarını sökerken⁸, imkân bulanlar Kûhistan, Hûzistan ve Şiraz'a göç etmişlerdir.⁹

Şartların ağırlaşması şehirde yaşayanlar arasında görüş ayrılıklarının yaşanmasına yol açtı. Özellikle şehrin önde gelen isimlerinden bazıları savunmaya katılmak yerine sahip olduklarını koruma çabası içine girdiler.¹⁰ Bu şartlar altında daha fazla direnemeyeceğini gören Ebû Mansur, yaklaşık

³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 562.

⁴ Gregory Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1987, I, 305.

⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 562-563; Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Darü't-Tibaati'l-Amire, 1286, II, 178.

⁶ Gurgânî, Fahreddin, Vis u Ramin, tsh. Mücteba Mînovî, Tahran, 1314, s. 23.

⁷ Guedy'nin Gurgânî'den naklettiği bu olay elimizde olan baskıda bulunmamaktadır. Guedy de bu bilginin iki farklı baskıdan sadece birisinde bulunduğunu belirtmiştir. Bk., David Durand Guedy, Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period, Routledge, New York, 2010, s. 72, dp. 105.

³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 509.

⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 509.

⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 562.

bir sene süren kuşatmanın ardından,¹¹ Muharrem 443 / Mayıs 1051'de şehri Tuğrul Bey'e teslim etti.¹²

Tuğrul Bey uzun bir süre kendisini meşgul etmesine rağmen İsfahan'a hâkim olduktan sonra hiç kimseyi cezalandırmamıştır. Hatta Ebû Mansur'a iyi davranarak ona Yezd¹³ ve Eberku¹⁴ adlı yerleşim yerlerini, yanındakilere de Cibâl bölgesindeki bazı yerleri ikta olarak vermiştir.¹⁵ Bu durum şehrin önde gelenlerinden bir kısmının savunmaya katılmamalarının Tuğrul Bey ile yaptıkları bir anlaşma sebebiyle olabileceğini düşündürmektedir.

Tuğrul Bey, şehre girdikten sonra İsfahan halkının askerî açıdan güçlü olduğunu, bu sebeple şehrin sura ihtiyacı bulunmadığını söyleyerek surların bir bölümünü yıktırdı.¹⁶ Böylelikle halkın tepkisini çekmeden ileriki zamanlarda karşılaşabileceği muhtemel bir direncin şiddetini düşürmeyi hedefliyordu.

Tuğrul Bey'in yıkılmasını emrettiği mekânlardan biri de bir evdir. Ev yıkıldıktan sonra altından değerli mücevherler, gemi şeklinde yapılmış kaplar, altın ibrikler, paha biçilemez mücevherlerle dolu toprak iki tane Çin küpü ile birlikte içerisinde 10.000 altının bulunduğu toprak bir kap ele geçirildi.¹⁷ Ele geçirilenlere baktığımızda evin yıkılmasının bilinçli bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen şehrin idarecileri veya önde gelen isimleri şehrin düşme ihtimaline karşı varlıklarını buraya saklamışlardı. Bu istihbaratı alan Tuğrul Bey de burayı yıktırmıştır.

Tuğrul Bey yaşanan olayların kötü izlerini silmeyi ve şehrin imarını sağlayıp sahip olduğu avan-

tajlardan yararlanmayı planlıyordu. Bu sebepten dolayı şehrin idaresini kendisine güvendiği Hoca Âmid lakaplı¹⁸ Ebû'l-Feth Muzaffer Nisâbü'ri'ye verdi. Ebû'l-Feth soylu bir aileye mensup, çevresinde saygın bir şahsiyet olarak tanınan birisiydi.¹⁹ Tuğrul Bey, şehrin adlı işlerini yönetme görevini de Hânefî fakihî Ali b. Ubeydullah el-Hâtibî'ye verdikten sonra²⁰ İsfahan'dan ayrılarak Rey'e döndü.²¹

TUĞRUL BEY VE ALPARSLAN DÖNEMLERİ

Devletlerin siyasî güç ve istikrarı ekonomik ve malî durumları ile doğru orantılıdır.²² Halkının ihtiyaçlarını karşılayan, onları mutlu eden siyasal otoriteler ülkelerini daha rahat yönetirler. Bu durumun farkında olan Tuğrul Bey, Ebu'l-Feth Muzaffer'e halkın refah seviyesini yükseltmesini, herkesi mutlu etmesini emretti.²³ Ebu'l-Feth Muzaffer de şehirde yaşanan gıda sıkıntısını çözmek amacıyla ilk olarak tarım ve hayvancılık alanında çalışmalar yaptı. Bunun için kuşatma sırasında şehri terk eden köylüleri şehre geri çağırdı. Gelenlere iyi davranarak hepsini tek tek ağırladı ve terk ettikleri topraklarını iade ederek onlara büyük baş hayvanlar verdi.²⁴ Bunun yanı sıra halka kümes hayvanı ve tahıl cinsinden yardımlarda bulundu.²⁵ İlaveten hem toplum ile bir yakınlık tesis etmek hem de kuşatmanın etkilerini silmek adına halktan üç yıl süre ile vergi alınmayacağını bildirdi. Alınan bu tedbirler kuşatma sırasında şehri terk edenlerin geri dönmesinde etkili olmuştur.²⁶

Ebu'l-Feth Muzaffer kendisine verilen görevi en iyi şekilde yerine getirerek şehrin ekonomik refah düzeyini de yükseltti. Bu durum halk tarafından çok sevilmesini sağladı. Onun bir yılda yaptığını bir başkasının ömrü boyunca yapama-

¹¹ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, Beyrut, 1993, XXX, 8.

¹² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, c IX, 562-563; Ebu'l-Fida, II, s. 178; İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, Târihi Muhtasarü'd-Düvel, thk. Entûn Sâlihânî, Daru's-Şark, Beyrut, 1992, s. 184; Azimî, Azimî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/1038/39-1143/44), Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz.: Ali Sevim, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2006, s. 13.

¹³ İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, el-İnba fî Tarihi'l-Hulefa, thk. Kâsım Samerrânî, Daru'l-Âfâkî'l-Arabiyye, Kahire, 1421/2001, s. 188.

¹⁴ İsfahan'dan 20 fersah uzaklıktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah, Mu'cemu'l-Buldân, (I-V), Beyrut, 1979, I, 69; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî, el-Ensâb, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî, Dâiretü'l-Maarifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1962, I, 91.

¹⁵ Zehebî, Tarihi'l-İslâm, XXX, 8; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 562-563; İmrânî, s. 188.

¹⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 563.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mülük ve'l-Ümem, Dâiretü'l-Maarifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h., VIII, 151.

¹⁸ Nasır Hüsrev, Sefername-i Nâsir Hüsrev, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381h., s. 166.

¹⁹ Gürganî, s. 21.

²⁰ Bundârî, el-Feth Ali b. Muhammed, Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 105.

²¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 580.

²² Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Timur Han Gür ve Hale Akbulut, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", Sosyo Ekonomi, Ocak-Haziran 2012-1, s. 297, internet adresi <http://www.sosyoekonomi.hacettepe.edu.tr/120113.pdf>

²³ Gürganî, s. 19-20.

²⁴ Gürganî, s. 23; Guedy, s. 108.

²⁵ S. G. Agacanov, Selçuklular, Rusça'dan çev. Ekber N. Nefec, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul, 2006, s. 121.

²⁶ Nasır Hüsrev, s. 166.

yaca- ğına dair şiirlerin yazılmış olması,²⁷ onun zamanında gerçekleşen iyileşmenin büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde hasar gören binaların tamiri ve yenilerinin inşası için yaklaşık 500.000 dinar harcamıştı.²⁸ Alparslan zamanında şehirdeki imar faaliyeti devam etmiş ve birçok önemli eser İsfahan'a kazandırılmıştı. Sultan, yaptırdığı bu eserlerin şehre verdikleri önemin boyutlarının göstergesi olduğunu söylemişti.²⁹

MELİKŞAH DÖNEMİ VE İSFAHAN'IN BAŞKENT OLUŞU

Irak, Azerbaycan, el-Cezire ve Suriye'nin kuzeyinin Selçuklu egemenliği altına girmesiyle birlikte coğrafi olarak devletin merkezi, Horasan Bölgesi'nden batıya doğru kaymıştır. İsfahan da bu geniş coğrafyanın merkezinde yer almıştır. İsfahan'ın bu konumu sultana, devletin farklı bölgelerinden en kısa sürede haberdar olma ve sorun yaşanan yerlere en hızlı şekilde müdahale edebilme imkânı sunmuştur. Bu durum İsfahan'a başkentlik yolunu açmıştır.

Kaynaklarımızda İsfahan'ın hangi sultan döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olduğuna dair iki farklı rivayet bulunmaktadır. Birinci rivayete göre, Tuğrul Bey şehre hâkim olduktan sonra çok beğendiği İsfahan'ı başkent yaparak Rey'de bulunan mal, silah ve zahirelerini buraya nakletmiştir.³⁰ İkinci görüşe göre ise, İsfahan, Melikşah döneminde Selçuklular'ın başkenti olmuştur.³¹ Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yaşanan bir takım siyasî olayları değerlendirmenin, bu konuda doğru bir yargıya varmamızı kolaylaştıracağı kanaatindeyiz.

²⁷ Gurgani, s. 23; Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, Kitabu Mehasini İsfahan, nşr. Seyyid Celaledin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, tarihsiz, s. 101; Avî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş, s. 97.

²⁸ Mâferrûhî, s. 101; Avî, s. 96-97.

²⁹ Bundârî, s. 48.

³⁰ Zehebî, Tarihu'l-İslâm, c. 30, s. 10; XXX, 10; İbnü'l-Cevzi, VIII, 233; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 563.

³¹ Nisabûrî, İmam Zahir'ed-Din, Selçukname, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332, s. 32; Kazvinî, Tarih-i güzide, s. 439; Mu'izzi, Emîru's-Şuarâ Muhammed b. Abdulmelik Nisabûrî, Dîvân, ed. Abbâs İkbâl, Kitâbfuruş-i İslâmiyye, 1318hş., s. 571; Sibt, Sibt İbnü'l-Cevzi, Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan, yay. Ali Sevim, T. T. K. Basimevi, Ankara, 1968, s. 210; Reşidüddin, Fazlullah, Cami'ut-Tevarih, haz.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basimevi, Ankara, 1960 s. 49; Handmir, Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed, Tarihu Habibi's-Siyer fi Ahbari Efradi Beşer, ed. Muhammed Debir-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran, 1353, s. 491.

Tuğrul Bey'in İsfahan hâkimiyetinden sonraki saltanatına baktığımızda, 446 / 1054-1055 yılında çıktığı Azerbaycan seferini tamamlamasının ardından Rey'e döndüğünü görmekteyiz.³² Ayrıca 450 / 1058-1059 yılında kardeşi İbrahim Yınal, taht iddiasında bulunduğu kendisinde kardeşiyle savaşacak gücü görmeyen Sultan, ikameti için en güvenli yer olarak Rey'i tercih etmiştir.³³ Aynı yıl Safer / Mart-Nisan ayında Bağdat'a geldiğinde, burada bulunan Büveyhî emiri Melik Rahim'i yakalayarak hapsedilmek üzere Rey'e göndermiştir.³⁴ 452 / 1060 yılında Zencan'da vefat eden Sultan'ın eşinin cenazesi yine bu şehre defnedilmiştir.³⁵ Tuğrul Bey'in, Halife Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlenmek üzere hareket ettiği yerin³⁶ ve düğünün ardından dönüşünün Rey'e olması Sultan'ın bu şehir ile olan sıkı bağının kanıtı niteliğindedir.

Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063 tarihinde Rey'de vefat etmesinin³⁷ ardından bazı hânedan üyeleri Selçuklu tahtına oturabilmek için harekete geçmiştir. Bunlar arasında yer alan Kirman Meliki Kara Arslan Kavurd Bey, İsfahan'a kadar ilerlemiş; ancak o, burada iken, kardeşi Alparslan'ın Rey'de tahta çıktığını ve devlet hazinesini ele geçirdiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine kendisinde kardeşine karşı duracak gücü göremeyen Kavurd Bey, taht iddiasından vazgeçerek Kirman'a dönmüş ve Alparslan'a bağlılığını arz ederek hutbeyi onun adına okutmak durumunda kalmıştır.³⁸

Alparslan dönemine baktığımızda da, Malazgirt Savaşı'ndan önce Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (Ezdûhânes)'in, Sultan'ın anlaşma teklifini alaylı bir şekilde "anlaşmayı Rey'de imzalarız." diyerek reddettiğini görmekteyiz.³⁹ Bu sözlerden, olayın geçtiği dönemde İsfahan'ın henüz Selçuklular'ın siyasî merkezi olarak görülmediği anlaşılmaktadır.

³² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 599.

³³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 645.

³⁴ Hüseyinî, Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsir, Ahbârü'd-Devletî's-Selçukiyye, çev.: Necati Lugal, T. T. K. Basimevi, Ankara, 1999, s. 13.

³⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 12.

³⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 21.

³⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 26.

³⁸ Sibt, s. 118; İbn Tağrıberdî, İbn Tağrıberdî, Cemâle'd-Din Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, en-Nucümü'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire, Dar'ul-Kütüb, Mısır, tarihsiz, V, 74.

³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 65; Hüseyinî, s. 34; Bundârî, s. 39; İbnü'l-Cevzi, VIII, 261.

Alparslan'ın vefatının ardından kardeşi Kavurd Bey, Selçuklu tahtına oturabilmek için bir kez daha harekete geçti. Aynı şekilde Melikşah da babasının veliahdı olarak devletin yönetimini ele almak düşüncesindeydi. Her ikisinin de sultanlığını ilan etmek için Rey'e gitmeye kalkışması,⁴⁰ şehrin başkentliğini bu dönemde de sürdürdüğünü göstermektedir.

Sultan Alparslan; Fars, Huzistan, Gilan ve Azerbaycan'ın kontrol edilmesi, Rey ve Horasan'ın Kavurd Bey'e karşı korunması⁴¹ amacıyla 458 / 1065 yılında veliahdı Melikşah'ı İsfahan'a yerleştirmiştir.⁴² Bu tercih İsfahan'ın Devlet içerisindeki geleceğini tamamen değiştirmiştir. Melikşah'ın Selçuklu tahtına oturmasının ardından yaşanan siyasî olaylar çoğunlukla İsfahan'da cereyan etmiştir. Örneğin, Abbasî Halifesi Muktedî'nin veziri Fahrü'd-Devle, Sultan'ın kızını Halife'ye istemek için 474 / 1081-1082 yılında İsfahan'a gelmiştir.⁴³ Ayrıca 478 / 1085 tarihinde Suriye'deki Şeyzer Kalesi'nin hâkimi⁴⁴ ve ertesi yıl Irak hâkimi Seyfuddevle Sadaka, Sultan'a olan bağlılıklarını İsfahan'da arz etmişlerdir.⁴⁵ Bunlara ilaveten, 483 / 1090-91 yılında bir Bizans elçisi yıllık haracı İsfahan'a getirmiş olması,⁴⁶ aynı şekilde Gürcü kralı II. Georgi'nin Melikşah'a bağlılığını sunmak ve harac vermeyi kabulünü⁴⁷ beyan için İsfahan'a gelmesi de Melikşah döneminde İsfahan'ın Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki değişen konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Melikşah'ın vefatının ardından yaşanan olaylarda da, İsfahan'ın merkezî bir pozisyonda olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Büyük Selçuklu

tahtına geçmek isteyen Suriye Selçuklu Meliki Tacuddevle Tutuş; Halep, Antakya, Urfa, Harran, Rahbe ve Rakka'nın ardından Musul ve çevresinde hâkimiyet kurarak adına hutbe okutmayı başarmıştı. Bunun bir sonucu olarak, Selçuklu Sultanı sıfatıyla Bağdat'ta adına hutbe okunması için Halife Muktedî'ye haber göndermişti. Halife'nin Tutuş adına hutbe okunabilmesi için öne sürdüğü şartlardan bir tanesi de onun İsfahan'daki devlet hazinesini ele geçirmesiydi.⁴⁸

Bu bilgilere göre, Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde saltanata ilişkin olaylarda İsfahan adı öne çıkmamaktadır. Oysa Melikşah'tan sonra, bu şehir, yaşanan siyasî olayların mekânı haline gelmiştir. Nitekim buraya hâkim olmak devletin başına geçmek için birincil şart haline gelmiştir. Sonuç olarak, eldeki bilgilerden hareketle İsfahan'ın Melikşah döneminden itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yaptığı yargısının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bir şehrin başkent seçilmesi için diğer şehirlerde bulunmayan bazı ayırt edici özelliklere sahip olması gerektiği muhakkaktır. İsfahan'ın başkentliğinin arkasında bu tür özelliklere sahip olması yatmaktadır. Her şeyden önce, ekonomi faktörü İsfahan'ın başkent seçilmesinde şehre büyük avantaj sağlıyordu. Zira, Cibâl Bölgesi'nde ticaret kervanlarının yoğunlaştığı şehir İsfahan'dı.⁴⁹ Ayrıca şehir; Basra ve Horasan'dan gelen kervanların uğrak noktasıydı.⁵⁰ Netice itibarıyla İsfahan'ın ekonomik yönden güçlü olması, başkent olarak seçilmesinin muhtemel sebeplerindendir.

Ticaret kervanları ekonomik değerlerinin yanı sıra haberleşme açısından da büyük öneme sahipti. Bölgedeki bütün kervanların İsfahan'a uğraması şehri bir iletişim ağının merkezi haline getiriyordu. Böylece İsfahan'da bulunmak, diğer bölgelerden haberdar olmayı da mümkün kılıyordu

Büyük Selçuklu ordusunun büyük çoğunluğu Türkmenlerden meydana gelmekteydi. Türkmenler bu yüzden hanedan üzerinde güç ve etkinliğe

⁴⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 78-79.

⁴¹ Mâferrûhî, s. 102-3; Âvî, s. 98.

⁴² İsfahan 458 / 1065 yılında Melikşah'ın veliahıt ilan edilme töreninde Şiraz ile birlikte Melikşah'a verildi. Bk. Hüseyinî, s. 28; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 50; Münecimbaşı, Ahmet b Lütfullah, Camiu'd-Düvel, haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s. 38; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat, İstanbul, 1965, s. 107.

⁴³ Sibt, s. 210; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 120.

⁴⁴ İbn Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüdevle Üsâme b. Müşid, Kitabul-İ'tibar, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton University Press, Princeton, 1930, s. 49.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzi, IX, 28.

⁴⁶ Hüseyinî, s. 44-45; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 171; İbn Haldun, İbn Haldun, Ebü Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, Divanu'l-Mübede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber, thk. Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988, V, 12.

⁴⁷ N. N. Şengeliya, "XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev. Mehmet Mürselov, Tarih İncelemeleri Dergisi, s. XXII, S. 2, Aralık/2007, s. 233; İbrahim Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 115.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzi, VIII, 293.

⁴⁹ İbn Havkal, s. 362.

⁵⁰ Makdisî, Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed, Ahsenu't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim, II. Baskı, Kahire 1991, s. 389.

sahiptiler. Melikşah döneminden itibaren Türkmenlerin yanı sıra Deylemiler, Horasanlılar, Gürcüler ve Kürtlere de orduda görev verilerek⁵¹ denge kurulmaya çalışılmıştır. Yine Sultan'ın, Türkmenlerin besi hayvanları için yeterli otlakların bulunmamasından dolayı yaşamak için tercih etmemeleri nedeniyle⁵² İsfahan'ı başkent seçerek kendi güvenliğini sağlama açısından daha dengeli bir etnik dağılım elde etmeyi amaçladığı düşünülebilir.

Esasen bütün bu faktörlerle birlikte Melikşah döneminde İsfahan'ın başkent seçilmesinin temelinde Sultan'ın burada yetişmiş olması ve çevresindekilerin bu bölge kökenli olması da önemlidir. Alparslan'ın Horasan Bölgesi'ne dair hissettiği aidiyet duygusunun bir benzerini⁵³, Melikşah'ın İsfahan'a karşı hissettiğini düşünebiliriz.

MELİKŞAH SONRASI YAŞANAN TAHT MÜCADELELERİNİN İSFAHAN'DAKİ ETKİLERİ

Büyük Selçuklu Devleti en parlak günlerini Melikşah döneminde yaşamıştır. Onun zamanında devletin sınırları Çin'den Anadolu'ya; Kafkaslar'dan Yemen'e kadar genişlemiştir. Fizikî büyüme, elde edilen ganimetler, vergiler vb. unsurlarla maddî kalkınmayı da beraberinde getirmiş ve Selçuklular hem siyasal hem de ekonomik açıdan güçlü bir devlet hüviyeti kazanmıştır.

Sahip olunan tüm imkânların birleşme noktası olan İsfahan'da, Melikşah döneminde büyük bir kalkınma ve yapılanma gerçekleşmiştir. Bunun neticesinde şehir, Bağdat'tan sonra dönemin en büyük ve en modern şehirlerinden birisi haline gelmiştir.⁵⁴ Bununla birlikte, Melikşah'ın kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtına kimin geçeceğini belirlemeden vefat etmesi⁵⁵, devlet yönetiminde otorite zafiyetine yol açmıştır. Ondan sonra taht üzerinde hak sahibi olan meliklerin yaşlarının küçük olması, askerî ve mülkî idarecilerin kendi menfaatlerini öne

çıkarmaları ve bu bağlamda sürekli taraf değiştirmeleri bu zafiyetin sebepleri arasında değerlendirilebilir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'ni derinden etkileyecek karışıklıklar ve taht mücadelelerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

Devletin içine düşmüş olduğu bu siyasî istikrarsızlıktan en çok etkilenen şehir, hiç şüphesiz İsfahan idi. Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın yolu başkent İsfahan'a hâkim olmaktan geçmekteydi.⁵⁶ Dolayısıyla Selçuklu tahtına oturmayı planlayan herkes planlarını İsfahan üzerine kurmaktaydı. Nitece itibarıyla şehir, ilk andan itibaren yaşanan taht mücadelelerinin merkezinde yer almıştır.

Melikşah'ın eşi Terken Hatun, kardeşi Tacuddevle Tutuş, oğulları Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın taht mücadeleleri İsfahan'da büyük tahribatlara yol açmıştır. Taht mücadelelerinin İsfahan'a verdiği en büyük zarar, burada bulunan rakibini etkisiz hale getirmek isteyen hanedan üyesinin şehirde hâkimiyet kurmak için yaptığı kuşatmalar sonunda yaşanmıştır. Muhasaralar şehirdeki yaşam koşullarını son derece zorlaştırmıştır. Zira şehrin yönetimi sürekli el değiştirmiştir. Yaşanan siyasî boşluğu kendilerine fırsat bilen Bâtınîlerin topluma saldırdığı korkular da bu duruma eklenince İsfahan, yaşanılması son derece zor bir şehir haline geldi.

Taht mücadelelerinin şehre ilk yansıması 16 Zilhicce 486 / 17 Ocak 1093'de Nizamîlerin⁵⁷ himayesindeki Berkyaruk'u etkisiz hale getirme planı tutmayan Terken Hatun'un İsfahan'a sığınmasıyla gerçekleşti.⁵⁸ Nitekim Nizamîler, Terken Hatun'u etkisiz hale getirmek için şehri kuşattı.⁵⁹ İsfahan'da yaşanan bu gergin ortam Terken Hâtun'un Berkyaruk'u sultan olarak tanıması⁶⁰ ve Melikşah'ın mirasından 500.000 dinar vermeyi kabul etmesi⁶¹ karşılığında son buldu. Kuşatmayı kaldıran Berkyaruk, İsfahan'ın yönetimini Terken Hatun'a bıraktı.⁶²

⁵⁶ İbnü'l-Cevzi, VIII, 293; Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 141.

⁵⁷ Nizâmülmülk'ün adamlarına verilen ad.

⁵⁸ Ebu'l-Ferec, I, s. 334; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 440; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 215-216; Ahmed b. Mahmud, Selçukname, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, II, s. 31; Ebu'l-Fida, II, 213.

⁵⁹ Bunderî, s. 84; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 440; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 215-216; Râvendî, s. 141; Reşidüddin, s. 57; Hüseyinî, s. 52; İbnü'l-İbri, Tarihü muhtasarü'd-düvel, s. 194; İbn Haldun, V, 16; Agacanov, s. 184-185.

⁶⁰ Ahmed b. Mahmud, II, 31; K. V. Zettersteen, "Berkyaruk", İA., İstanbul, 1949, II, 556-vdd.

⁵¹ Nizâmülmülk, Siyâset-nâme, haz. Mehmet Altay Köymen, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999, s. 72.

⁵² Guedy, s. 90.

⁵³ Alparslan, askerlerine yaptığı bir konuşmada, kendilerinin Horasanlı ve Maveraünnehir'li olduklarını, fetihler ile birlikte hâkim oldukları Cibâl bölgesi ve çevresine yabancı olduklarını söylemiştir. Bk. Nizâmülmülk, 116.

⁵⁴ Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref, Tehzibu'l-esma ve'l-lugat, İdaretü'l-Tibaati'l-Müniriyye, Kahire, tarihsiz III, 18.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 211.

Fetret Devri olarak da nitelendirebileceğimiz taht mücadeleleri döneminde İsfahan'daki siyasal sorunlar, kuşatma gerginliğinden ibaret değildi. Bunun yanı sıra daha bir yıl bile iktidarda bulunmadan 487 Şevval / 1094 Ekim-Kasım'ında Tacud-devle Tutuş ile girmiş olduğu mücadeleyi kaybeden Berkyaruk⁶³, yanında bulunan birkaç sadık emirle içerisine düşmüş olduğu otorite kaybı nedeniyle İsfahan'a sığınmak zorunda kaldı. Böylelikle İsfahan, bir kere daha iktidar mücadelesinin siyasî, askerî ve ekonomik sorunlarıyla yüzleşti.

Berkyaruk'un İsfahan'a sığınmak istediği sırada, Terken Hatun vefat etmiş,⁶⁴ şehrin kontrolü küçük yaştaki oğlu Mahmud'a, dolayısıyla onun yanında bulunan emirlere geçmişti. Şehrin kontrolünü kaybetmek istemeyen emirler başlangıçta Berkyaruk'u İsfahan'a sokmak istememişlerdi. Ancak daha sonra Berkyaruk'u taht mücadelelerinde tamamen saf dışı bırakmak için bir plan kurmuş ve bunu gerçekleştirebilmek adına onu şehre kabul etmişlerdi.⁶⁵ Nitekim, Berkyaruk, İsfahan'a girdikten sonra Meydan Köşkü'nde hapsedildi. Fakat gözlerine mil çekilecek iken Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanması emirlerin uygulamaya çalıştıkları planı alt üst etti. Tutuş gibi siyasî ve askerî açıdan güçlü birisinin sultan olmasının kendi çıkarları için iyi olmayacağını bilen emirler, Mahmud'un sağlık durumu netleşmeden Berkyaruk'a dokunmama kararı aldılar. Mahmud'un vefat etmesi üzerine de,⁶⁶ onu hapsedildiği yerden çıkararak İsfahan'da Selçuklu tahtına oturtular.⁶⁷

Görüldüğü gibi şehrin yönetimi sürekli el değiştirmekteydi. Bu durumun bir neticesi olarak şehirde düzenin bozulması ve kaybolan güven or-

tamı halkı iyice bezdirdi. İşte yine böyle bir ortamda İsfahan halkı yaşananlara önemli bir refleks gösterdi. Silahlı kuvvetlerinin azlığı sebebiyle kardeşi Muhammed Tapar ile savaşmaya cesaret edemeyen Berkyaruk, yanındaki sadece 200 süvarisi ile bir kez daha şehre sığınmak istedi. Ancak halk, bir anlamda o anki resmî otoriteye karşı çıkıp, şehrin kapılarını kapatarak Sultan'ı şehre sokmadı.⁶⁸ Kaynaklarımızda halkın bu tutumunun sebebi net olarak açıklanmamaktadır. Bununla birlikte yaşanan olaylardan hareketle birkaç sebep üzerinde durmak mümkün görünmektedir.

İlk sebep olarak askerlerinin azlığı sebebiyle Berkyaruk'un bir meydan savaşında Muhammed Tapar'a karşı durabilmesinin zorluğundan bahsedebiliriz. Kanaatimizce o, İsfahan'a kapanmayı ve şehir duvarlarının verdiği avantajı kullanarak savunma savaşı yapmayı planlamıştı. Ancak halk olası bir kuşatmanın getireceği zorlukları görmüştü. Ayrıca kuşatma sonrası muhtemel bir teslimiyette şehrin yağmalanmasından çekinilmişti. Çünkü Nizamîler ve güçlü emirler bu dönemde Muhammed Tapar'ın safında yer alıyorlardı. Bu durumu gören halkın kaybolan devlet otoritesini tesis edebileceği ve İsfahan'ı tekrar eski ihtişamlı günlerine döndürebileceği düşüncesiyle Muhammed Tapar'ı destekleyip Berkyaruk'u şehre sokmamış olması muhtemeldir.

Sultan'ı şehre sokmama şeklindeki girişimin bir diğer nedeni olarak Bâtınîleri gösterebiliriz. Berkyaruk'un 493 / 1100 yılında kardeşi Sencer ile yaptığı savaşta ordusunda yaklaşık 5.000 Bâtınî'ye yer vermesi⁶⁹, Sultan'ın onlara sempati duyduğu, hatta Bâtınî olduğu söylentilerine yol açmıştı.⁷⁰ Devlet'in içerisinde bulunduğu bu kaotik ortamdan istifade ederek İsfahan'a hâkim olmaya çalışan Bâtınîlerin halkın üzerinde estirdiği terör düşünlünce,⁷¹ onların kapıları açmaması makul ve anlaşılır bir davranış olarak gözükmektedir.⁷²

⁶¹ Nisâbü'rî, s. 36; Râvendî, s. 141; Reşidüddin, s. 57; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 440; Handmir, s. 501; Mirhond, s. 300.

⁶² Nisâbü'rî, s. 36; Râvendî, s. 141; Reşidüddin, s. 57; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 440; Handmir, s. 501.

⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 234.

⁶⁴ İbnü'l-Cevzi, X, 9; Râvendî, 142; Reşidüddin, s. 57; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 240; Müneccimbaşı, s. 75; Azimi, s. 34.

⁶⁵ Ebu'l-Ferec, I, 335; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 234; Mirhond, s. 301; İbn Haldun, III, 594. İbn Haldun bir başka yerde Mahmud'un şehrin dışına çıkarak Berkyaruk'u şehre götürdüğünü aktarmaktadır. Bk. İbn Haldun, V, 19.

⁶⁶ Râvendî, s. 142; Reşidüddin, s. 58; Nisâbü'rî, s. 36.

⁶⁷ Bundâri, s. 84; Hüseyinî, s. 52; Râvendî, s. 142; Reşidüddin, s. 59; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 441; Zehebî, Tarihu'l-islam, XXXIII, 35; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 234.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 288; İbn Haldun, III, 598; İbnü'l-İbri, Tarihu muhtasarü'd-düvel, s. 197; Abbas İkbâl, Vezaret der Ahd-i Selatin-i Buzurg-i Selçukî, Tahran, 1338hş., s. 120.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 297.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 322.

Taht mücadelelerinin İsfahan'a yansımaları bu kadarla sınırlı kalmadı. Berkyaruk'un şehre alınmayışının üzerinden bir yıl geçmişti ki İsfahan, bir başka kaotik durumla karşılaştı. Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında 495 / 1102 yılında gerçekleşen savaşta mağlup olan Muhammed Tapar, İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı. Şehrin savunma direncini arttırmak amacıyla surların tamir edilmesini ve hendeklerin su çıkıncaya kadar kazılmasını emretti.⁷³ Kardeşini takip eden Berkyaruk şehri kuşatma altına aldı. Yaklaşık 8 ay süren⁷⁴ muhasara şehirdeki yaşam şartlarını ağırlaştırdı. Muhammed Tapar askerlerine maaş ödeyemeyecek hâle geldi. Hatta daha da ileri giderek halkın yiyecek sıkıntısı çekme sorununa çözüm bulamayacak duruma düştü. Muhammed Tapar içinde bulunduğu maddî sıkıntıyı aşabilmek için halka ağır vergiler koydu ve fakir halkı şehirden çıkardı. Halktan alabileceği bir şey kalmadığını fark eden Muhammed Tapar, çareyi eşraftan borç almakta buldu. Arz talep dengesinin bozulması nedeniyle refah düzeyi tamamen düşmüş olan halk elindeki imkânları yiyecek almaya sarf ettiğinden, gıda fiyatları yükselirken, diğer eşyaların fiyatları ilgisizlikten dolayı düştü.⁷⁵ Öyle ki, rivayete göre bu dönemde şehirde 10 menn buğday bir dinara, dört rıtl⁷⁶ et de bir dinara satıldı. Ayrıca yüz rıtl saman dört dinara alıcı buldu.⁷⁷ Yakacak ihtiyacını karşılamak amacıyla mescidlerin ahşap kısımları ve dükkânların kapıları bile değerlendirilmeye çalışıldı.⁷⁸

Zamanın aleyhine işlediğini gören Muhammed Tapar, gizlice şehir dışına çıkıp asker toplama kararı verdi ve güvendiği bazı emirleri İsfahan'daki askerlerinin başında bırakıp 10 Zilhicce 495 / 25 Eylül 1102 tarihinde şehri terk etti.⁷⁹ Bunun üzerine Berkyaruk 18 Zilhicce 495 / 3 Ekim

1102 tarihinde kuşatmayı kaldırdı.⁸⁰ Böylelikle İsfahan halkı da rahat bir nefes alma imkânına kavuştu.

Uzun yıllar süren taht kavgaları sırasında ülkede tam anlamıyla bir kaos hâkim olmuştu. Devlet, kuvvetli bir otoriteden yoksun kalmış, ekonomi çökme noktasına gelmişti. Devletin içine düştüğü bu zor durumu fark eden Berkyaruk, kardeşine anlaşma teklif etti. Sonuçsuz çatışmalardan bıktığı anlaşılan Muhammed Tapar da Rebiülâhîr 497 / Ocak 1104⁸¹ tarihinde kardeşinin sultanlığını kabul ederek taht mücadelesinden vazgeçti.⁸²

İki kardeş arasında varılan uzlaşma ile Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht mücadeleleri son bulmuştur. Ancak yaşanan olaylar devlete olduğu kadar İsfahan'a da büyük zararlar vermiştir. Bu dönemden sonra Selçuklular mevcut hali düzelterek bir daha Melikşah dönemindeki ihtişamlı günlerine geri dönememişlerdir.

İsfahan; Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentliğini sürdürdü. Muhammed Tapar'dan sonra tahta geçen Sencer ise, kendisine başkent olarak meliklik döneminden beri yaşadığı Merv şehrini seçti. Bu tercihin İsfahan'a yansımaları ise, şehrin hem başkentliği kaybetmesi hem de Büyük Selçuklu hâkimiyetinden çıkarak Irak Selçuklu Devleti'ne bağlanması şeklinde oldu.

Sonuç itibarıyla, Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında İsfahan, bir devletin geçebileceği bütün süreçlerin merkezinde yer almıştır. Şehir, İmparatorluk başkenti olmanın ihtişamını da yaşamış, taht mücadelelerinin getirdiği ağır şartları da hissetmiştir. İsfahan başkentliğinin hem avantajlarını hem de dezavantajlarını yaşamıştır.

⁷¹ Bâtınilerin İsfahan'daki faaliyetleri bölümünde ele alınacaktır.

⁷² Berkyaruk hakkında yapılan bu yorumlarla birlikte, Bâtınilerin kendilerine düşman olan birini vezir tayin etti diye Sultan'a suikast girişiminde bulunmaları onun Bâtını olmadığını bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bk. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 251-252; Râvendî, s. 143.

⁷³ Hüseyinî, s. 54; İbnü'l-Cevzî, IX, 133-134; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 333; İbn Haldun, V, 33; Münecceimbaşı, s. 89-90.

⁷⁴ Cemâziye'l-Evvel 495 / Şubat - Mart 1102'den 18 Zilhicce 495 / 3 Ekim 1102 tarihine kadar.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 333-334; İbn Haldun, V, 33; Münecceimbaşı, s. 90.

⁷⁶ bir rıtl 460,8 gr.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 134; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 333-334.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, IX, 134.

⁷⁹ Hüseyinî, s. 54; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 334; Ebu'l-Fidâ, II, s. 226. Kazvîni, Muhammed Tapar'ın şehirden ayrıldıktan sonra kardeşleriyle savaştığı ve yenilerek Gence'ye gittiğini kaydetmektedir. Bk. Tarih-i güzide, s. 443.

⁸⁰ Ebu'l-Fidâ, II, 226; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 334-335.

⁸¹ Ebu'l-Fidâ (II, s. 227), anlaşmanın Rebiülevvel ayında olduğunu belirtmektedir.

⁸² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 371; İbn Tağrıberdî, Nücûm, V, 188; Handmir, s. 503; İbnü'l-Kalânîsi, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî, 555/1160, Zeylu Tarihi Dımaşk (Târîhu Ebî Ya'la Hamza İbni'l-Kalânîsi), ed. Henry Frederick Amedroz, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Leyden, 1908, s. 147; Ebu'l-Fidâ, II, 227; Abbas İkkal, s. 118.

B. BÂTİNİLİĞİN İSFAHAN'DAKİ TESİRLERİ

Altıncı imam Cafer es-Sâdık'ın 148 / 765 yılında vefat etmesinin ardından onun yerine kimin imam olacağı konusu Şia içerisinde ayrılmaya yol açmıştır. İmam Cafer'in oğullarından Musa Kazım'ın imametini benimseyenler, On iki İmam Şia'sını oluştururken, imamet konusunda diğer oğlu İsmail'i kendilerine önder seçenler İsmailî olarak isimlendirilmişlerdir.

Bir süre sonra İsmailîlik de kendi içerisinde yeni bir imamet tartışması ile bölünmeye gitti. Şifî Fatımî Halifesi İmam Müstansırbillâh (ö. 487 / 1094)'dan sonra yaşanan veraset tartışmaları sırasında Fatımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Müstansır'dan sonra yerine geçmesi beklenen oğlu Nizâr'ın yerine onun küçük kardeşi ve aynı zamanda kendi eniştesi olan Musta'li'nin imamet makamına geçmesini sağladı. Bu noktada, Hasan Sabbah liderliğindeki İran ve Irak'ta bulunan İsmailîler ile Suriye'de ikamet edenlerin bir kısmı Nizâr'ı destekleyerek, Fatımî hilafeti ile olan bağlarını kopardılar.⁸³ Böylelikle İsmailîler arasında Nizârî İsmailîler olarak adlandırılan yeni bir grup ortaya çıktı. Hasan Sabbah tarafından geliştirilen ve Şehristânî'nin "Yeni Davet" adını verdiği Nizârî akîdesini Fatımî akîdeden yani "Eski Davet"ten ayıran en belirgin özellik, fırka düşmanlarının kendini bu davaya adanmış isimler tarafından dinî bir vazife olarak öldürülmeleri usulünün bir prensip olarak kabul edilmesidir.⁸⁴ İsmailîler farklı coğrafyalarda değişik isimlerle anılmışlardır. İsfahan'da da bu gruba Bâtînî ismi verilmiştir.

İsfahan'da Bâtînîliğin başlangıcı IV. / X. yy.a dayanmaktadır. Bu dönemde şehirde etkin olan Karmatîler, İsfahan'da Bâtînîler'i oluşturmuşlardır.⁸⁵ İsfahan, Büyük Selçukluların kontrolüne girdiğinde şehirdeki Bâtînîlerin lideri Fars kökenli⁸⁶ bir hekim⁸⁷ olan Abdülmelik b. Attaş idi.⁸⁸ O, aynı

zamanda Büyük Selçuklu topraklarında yaşayan İsmailîlerin de liderliğini üstlenmişti. Onun İsmailîlik adına yaptığı en önemli işlerden birisi daha sonraları davanın en önemli ismi haline gelecek olan Hasan Sabbah'ı mezhebe kazandırmış olmasıdır. İkili, Ramazan 464 / Mayıs-Haziran 1072 tarihinde Rey'de karşılaştıklarında Hasan'ın kabiliyetli bir isim olduğunu anlayan İbn Attaş, Hasan Sabbah'ın hocalığını yaptı⁸⁹ ve onu İsmailî yapılanma içerisinde görevlendirdi. Hasan Sabbah 467 / 1074-75 yılında İsfahan'a gelmiş ve 469 / 1076-77 yılında Mısır'a gitmek için şehirden ayrılana kadar burada kalmıştır.⁹⁰ Hasan Sabbah'ın İsfahan'a bir sonraki geliş Mısır dönüşünde 473 yılının Zilhicce / 1081 Haziran ayında gerçekleşmiştir.⁹¹

Abdülmelik, güçlü devlet otoritesi altında fikirlerini geniş kitlelere anlatma fırsatı bulamadı. Bununla birlikte, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünü takip eden süreçte yaşanan kaos ortamı, Bâtînîlerin İsfahan'da hızla yayılmaları ve etkin bir unsur haline gelmelerine zemin hazırladı.⁹²

Bâtînîler şehrin muhtelif mahallelerine dağılmışlardı. Hemen toplanıp kendilerine muhalfet edenlerden güçlerinin yettiği şahısların mallarını gasp etmeye ve öldürmeye başladılar.⁹³ Yakaladıkları fırsat Bâtînîleri o kadar cesaretlendirmişti ki, Sultan Berkyaruk'a suikast girişiminde bulunabilecek cesareti kendilerinde gördüler. Ramazan 488 / Eylül 1095 tarihinde Sicistanlı bir fedai kendileri ile mücadele eden bir vezir tayin etmesi sebebiyle Sultan Berkyaruk'u öldürmeye çalıştı. Sultan bu suikast girişiminden yaralı olarak kurtulurken fedai ve kendisine yardım eden iki kişi daha yakalandı. Yapılan sorgulamada ele geçirilen bu kişiler hiçbir şekilde suikast emrini kimden aldıklarını açıklamadılar. Sonuçta bu organizasyonun içerisinde yer alanların hepsi öldürüldü.⁹⁴ Bâtînîler hedeflerine ulaşamamış gibi görünseler de, Büyük Selçuklu sultanının yanı başına kadar adamlarını sokabilmeleri ulaştığı oldukları gücü göstermesi açısından önemlidir.

⁸³ Farhad Daftary, İsmailîler tarihleri ve öğretileri, çev. Erdal Toprak, Doruk, İstanbul, 2005, s. 487.

⁸⁴ Bernard Lewis, "İsmailîler", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ts., V/II, 1122.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 313.

⁸⁶ Guedy, s. 143.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzi, IX, 151; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 316. Bir diğer görüşe göre edip. Bk. Nisâbü'rî, s. 40.

⁸⁸ Reşidüddin, s. 70; Râvendî, 156-157. Zehebî, Abdülmelik b. Attaş'ı, edebiyat ve belagat ve hüsn-ü hat alanında âlim, hazır cevap, ahlaklı, namuslu bir kişi olarak tarif etmektedir. Bk. Tarihu'l-islam, XXXIV, 77.

⁸⁹ Kalkaşandî, Subhu'l-a'sa, XIII, 237.

⁹⁰ Daftary, s. 475-76.

⁹¹ Daftary, s. 477.

⁹² İbnü'l-Cevzi, IX, 120.

⁹³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 314.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 251-252; Ravendî, s. 143.

BÂTİNİLERİN İSFAHAN'DA ETKİN HALE GELMELERİ

İsfahan'da Bâtınlığın yayılması Abdülmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed önderliğinde oldu. Babası, Bâtını olduğu anlaşılınca Rey'e kaçtı.⁹⁵ Ahmed ise manifaturacılık ile uğraşmış ilk zamanlarda babasının inançlarıyla hiç ilgisi yokmuş gibi görüldüğünden şehirde kalmasında sakınca görülmedi.⁹⁶ Esasen o, liderlik vasıflarına haiz bir şahsiyet değildi. Ancak başta Hasan Sabbah olmak üzere, Bâtınîlerin önde gelen isimleri babasına hürmeten onu İsfahan'daki zümrenin lideri olarak kabul etti.⁹⁷ Hanedan üyelerinin iktidar hırsıyla, Selçuklu tahtına oturmaktan başka bir şey düşünmemelerini iyi değerlendiren Ahmed, Melikşah zamanında inşa edilen Şahdiz Kalesi'nde görev almayı başarmış ve burada bulunan uşak ve kölelerin eğiticiğini üstlenmişti. Eğitim faaliyetleri ona, Bâtınlık propagandası yapabileceğine adına önemli bir fırsat sunmuştu. Ele geçirdiği bu imkânı iyi değerlendiren Ahmed, birçok kişiye öğretilerini benimseterek kalenin gizli hâkimi pozisyonuna gelmişti.

Şahdiz Kalesi'nde yaptığı faaliyetlere ek olarak, giysi alma bahanesiyle şehre indiği zamanlarda kullanmak üzere, Deşt-i Gur yakınlarında⁹⁸ bir propaganda evi açan Ahmed, büyük bir gizlilik içerisinde Bâtını ideolojisini halk arasında yaymaya çalışmıştır. İnsanları ikna etmekte başarılı olduğunu anladığımız Ahmed, her katılanın kendi mahallesindekilere propaganda yapması temeline dayanan sistemiyle, yaklaşık 30.000 kişiye Bâtını öğretiyi kabul ettirmiştir. Bu rakamın şehre hâkim olmaya yeteceği kanaatine vardıldıktan sonra da faaliyetlerini açıktan sürdürme kararı almıştır.⁹⁹

Fetret döneminde İsfahan'da yönetim üzerinde etkin bir konum elde eden Bâtınîler, devletin alması gereken vergiyi kendileri belirleyip toplar hale geldiler. Neticede hem halk hem de taht mücadelelerinden dolayı büyük bir sıkıntıya düşmüş olan Devlet, ekonomik kayba uğradı. Ayrıca Bât-

ınîler, İran Körfezi'nden şehre gelen ticaret yoluna da hâkim oldular ve bu yolu kullanan kervanların mallarından pay almaya başladılar.¹⁰⁰ Bu dönemden itibaren Bâtınîler, İsfahan'da kendi itikatlarından olmayanları öldürüp, mallarını yağmalamaya kalkıştılar.¹⁰¹ Büyük Selçukluların başkentinde ortaya çıkan bu uygulamalar İsfahan'ı mevcut taht kavgalarına ilaveten hem siyasî hem de ekonomik yönden içinden çıkılmaz bir duruma sürükledi.

Günümüz araştırmacılarından Keczâf, Selçuklu coğrafyasında Bâtınîlerin taraftar bulunmasının, dönem ayrımı yapılmaksızın, Selçuklu devlet adamlarının uyguladığı ekonomi politikalarının hâsıl ettiği memnuniyetsizlikten kaynaklandığını öne sürmektedir. Orta direğin ekonomik açıdan yok olması, yönetenler ile yönetilenler arasındaki kopukluk gibi konuların¹⁰² Bâtınlığın etkin bir unsur haline gelmesinin arkasında yatan nedenler olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu bakış açısının tam olarak gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. Konuya Bâtınlığın en fazla taraftarının bulunduğu yerlerden birisi olan İsfahan özelinde cevap vermek gerekirse, Tuğrul Beyin İsfahan'ı kalkındırmak için yaptıkları ve Alparslan'ın halkın problemlerine karşı çözüm odaklı olmayı ilke edinmesi söz konusu kanaatin aksini düşündüren uygulamalardır. Bütün bunlara ilaveten Melikşah dönemine gelindiğinde şehir adeta altın çağını yaşamıştı. Dolayısıyla Bâtınîlerin yayılmasını genelleyerek Selçukluların uyguladıkları siyasal, ekonomik ve sosyal politikalara bağlamanın doğru sonuçlar vermeyeceği kanaatindeyiz. Ancak, Melikşah sonrası kaybolan devlet otoritesi ve hâkim olan kargaşa ortamında Selçuklu devletinin tüm siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısının bozulduğu, göz ardı edemeyeceğimiz bir gerçektir. Böyle bir ortamda kendi menfaatlerini düşünen isimler sadece halka zarar vermemişler, aynı zamanda devletin sonunu da hazırlamışlardır. Eğer kastedilen zulüm ortamı bu dönem ise, devlet otoritesinin kaybolmasından herkes zarar görmüştür. Esasen bu

⁹⁵ Nisâbüri, s. 40; Râvendî, s. 156; İbnü'l-Cevzi, IX, 151.

⁹⁶ Nisâbüri, s. 40.

⁹⁷ İbnü'l-Esr, el-Kâmil, X, 431.

⁹⁸ Nisâbüri, s. 40.

⁹⁹ Nisâbüri, s. 40; Reşidüddin, s. 70; Râvendî, s. 156-157; İbnü'l-Esr, el-Kâmil, X, 431; Bundârî, s. 93; Handmir, s. 504; Mirhond, s. 306; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 445.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esr, el-Kâmil, X, 432.

¹⁰¹ Nisâbüri, s. 40; Reşidüddin, s. 70; Râvendî, s. 156-157; İbnü'l-Esr, el-Kâmil, X, 431; Bundârî, s. 93; Handmir, s. 504; Mirhond, s. 306; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 445.

¹⁰² Keczâf, Keczâf, Ali Ekber, İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrihi Şehrdârî İsfahan, 1389hş., s. 121-122.

duruma işaret eden Ravendî de, Bâtınîlerin kuvvetlenmesinin, yaşanan fetret döneminden kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁰³

BÂTİNÎLERİN İSFAHAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE TOPLUMSAL HAYATA YANSIMALARI

Fetret döneminin doğurduğu otorite boşluğu neticesinde elde ettikleri fırsatı iyi değerlendiren Bâtınîler, İsfahan'da etkin bir siyasî güç haline gelmişlerdi. Bu etkinlikten aldıkları cesaretle, devrin önemli siyasî, askerî ve ilmi şahsiyetlerine karşı suikastlar düzenleyerek adeta bir "korku imparatorluğu" kurmuşlardı. Bâtınîlerce gerçekleştirilen her suikast, toplumun zihninde onların her yere hâkim oldukları, önlenemez bir güç haline geldikleri düşüncesini uyandırmıştı. Bâtınî fedailerinin yakalanmaları halinde akıbetlerinin ölüm olacağını bildikleri halde kendilerine verilen görevi sorgulamaları hedefleri uğrunda öldürülmeleri halinde erişeceklerine inandırıldıkları ebedî saadet vaadinden kaynaklanmaktadır. Öyle ki, fedailerin anneleri evlatları sağ-salim eve dönerlerse, bu mutluluğa erişemediklerinden dolayı üzümlü ağlarlardı.¹⁰⁴

Toplumun zihninde Bâtınîlere karşı oluşan bu algı, onlara İsfahan'da psikolojik üstünlük sağlamıştı. Öyle ki, Bâtınîlerin her yerde olabilecekleri düşüncesi devlet adamlarını bile etkilemişti. Devamlı olarak hayatlarını kaybetme korkusu yaşayan Selçuklu bürokratları sultanın huzuruna girerken dahi, onun izni dâhilinde elbiselerinin altından zırh giymekteydiler.¹⁰⁵ Nitekim, İsfahan şahnesi Emîr Bilge Beg Sermez, Muhammed Tapar'ın İsfahan'daki sarayında Ramazan 493 / Ağustos 1100 tarihinde iki Bâtınînin saldırısı sonucu göğsüne hançer saplanarak öldürüldü.¹⁰⁶ Aynı gece oğullarının da öldürülmesiyle evlerinden beş ceset çıktı.¹⁰⁷

Bu olay devlet ve ilim adamlarının kendilerinin de Bâtınî fedailerinin saldırısına maruz kalma korkularında ve onlara karşı önlem alma istekle-

rinde haksız olmadıklarını kanıtlar niteliktedir. Bâtınîler, İsfahan'da Bilge Beg'in yanı sıra kendileriyle mücadele eden birçok devlet ve ilim adamını da öldürmüşlerdir. Bu isimler arasında, İsfahan Şafîîlerinin lideri Sadreddin Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit (ö. 523 / 1128-1129)¹⁰⁸, Sadreddin Muhammed b. Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit (ö. 552/ 1157-58)¹⁰⁹, İsfahan Kadısı Abdullah¹¹⁰, Sultan Berkyaruk'un veziri Ebu'l-Mehâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî¹¹¹, Nîşâbü'r Kadısı Ebu'l-Alâ Saîd b. Ebû Muhammed en-Nîsâbü'rî¹¹² ve İsfahan kadısı Ebu'l-Alâ Saîd b. Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî el-İsfahanî (448-502 / 1056-57 1108-09)'yi¹¹³ sayabiliriz.

Bâtınîlerin korkusuzca işledikleri bu cinayetler şehirdeki toplumsal huzur ve güven ortamını yok etmiştir. Bâtınîlik halk arasında o kadar derin bir korku salmıştır ki, toplumdaki güven duygusunun yerini neredeyse toplumsal paranoya almıştır. Hiç tahmin etmedikleri kişiler Bâtınî çıkabildiğinden insanlar, yıllardır tanıdıkları komşularının itikadından dahi emin olamamışlardır.¹¹⁴

Bâtınîlerin İsfahan'daki zulüm merkezli faaliyetleri toplumda o kadar büyük bir nefret duygusu uyandırmıştı ki, bir kişi hakkında Bâtınî olduğuna dair söylenti duyulduğunda, ithamın doğruluğu araştırılmadan o kişi cezalandırılmaktaydı. Ancak bu durum suistimallere de sebebiyet vermekteydi. Nitekim insanlar, Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadele ettiğini gördüğünde aralarındaki eski düşmanlıklar sebebiyle birbirlerini Bâtınîlikle ve dinsizlikle itham ediyorlardı.¹¹⁵

Halkın içerisine düştüğü Bâtınî korkusu, şehirdeki günlük hayatın olağan akışını altüst etti. Büyük Selçukluların başkentinde insanlar sokağa çıkamaz hale geldiler. Halkın içerisinde bulunduğu

¹⁰³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 659-660.

¹⁰⁴ Safedî, Ebû's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, el-Vâfi bi'l-vefeyât, tahkik Ahmed Arnavut, Beyrut, III, 233; Kecbâf, s. 153.

¹⁰⁵ Kecbâf, s. 137. İbnü'l-Esir'den naklettiğini kaydetmiştir. Ancak biz böyle bir kayda rastlayamadık.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 335; Bundârî, s. 90; Abbas İkbâl, s. 151. Vezir'in ölümü ile ilgili bir diğer rivayete göre ise, Veziri öldüren kişi Ebû Saîd el-Haddad'ın kölelerinden birisiydi ve vezir efendisini önceki yıl öldürdüğü için onu öldürdü. Bk. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, aynı yer.

¹¹² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 415; İbn Tağrıberdî, Nücûm, V, 167; Abdülkerim Özeydin, Sultan Muhammed Tapar Devri, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 76.

¹¹³ Zehebî, Tarihu'l-İslâm, XXXIV, 78.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 314.

¹¹⁵ Bundârî, s. 67-68.

¹⁰³ Râvendî, s. 155.

¹⁰⁴ M. F. Sanaullah, The Decline of the Saljuqid Empire, University of Calcutta, 1938, s. 61.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 322.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 301; İbnü'l-Cevzî, IX, 114.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 114.

psikolojik ortam öyle bir hâl almıştı ki, bu durum kaynaklarda, bir insanın mutad olduğu zamanda evine dönememesi halinde, onun Bâtınî suikastına uğradığı kaygısına yol açtığı şeklinde kaydedilmiştir.¹¹⁶ Esasen, Selçukluların başkentinde, devlet otoritesini kabul etmeyen silahlı bir grubun bu denli güçlü olması Devlet'in içerisine düşmüş olduğu durumun vahametini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Bâtınîlerin fütursuzca işledikleri cinayetler ve uyguladıkları baskı ve zulüm, İsfahan halkında Bâtınîlere karşı büyük bir kin ve nefrete yol açtı. Toplum bu duyguları yaşarken, rivayete göre İsfahan, Alevî Medenî denilen Bâtınî bir adam ve karısının yardım isteme bahanesiyle kandırdıkları insanları, acımasız işkencelerle ölüme terk ettikleri haberiyle çalkalandı. İnsanların eve gelip yerde duran kilimi kaldırdıklarında evin altına kazılan kuyu içerisinde cesetler ve zar zor nefes alabilen insanlarla karşılaştıkları nakledilmektedir.¹¹⁷ Gördükleri manzara, Bâtınî zulmünden bunalan İsfahanlılarda sosyal patlamaya sebep oldu. Devlet'in kendi vatandaşının can ve mal güvenliğini koruyamadığını gören halk, Şâfiî Fakih Ebu'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed el-Hocendî'nin önderliğinde birleşmiş, oluşturdukları milis kuvvetleriyle Bâtınîlere karşı harekete geçmişlerdi. Öncelikli olarak Alevî Medenî, karısı ve onlara yardım edenlerin yakalanıp Ordu Pazarı denilen yerde yakıldığı anlatılmaktadır.¹¹⁸ Daha sonra toplumda caydırıcı olması için ele geçirilen Bâtınîlerin kazılan büyükçe bir ateş çukurunun içerisine atıldığı ifade edilmektedir.¹¹⁹ Mamafih toplumsal öfke patlaması boyutunda gerçekleşen bu olaylar, sıyrılmış ve bir süre sonra son bulmuştur.

SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN BÂTİNİLERLE MÜCADELESİ

Büyük Selçuklu Devleti'nin içerisine düşmüş olduğu fetret dönemini sonlandıran uzlaşmanın ar-

dından sultan olan Berkayaruk, tahta geçtikten yaklaşık bir yıl sonra vefat etti. Onun yerine Büyük Selçuklu tahtına geçen kardeşi Muhammed Tapar'ın ilk hedefi, kaybolan devlet düzenini tekrar sağlamaktı. Bunun için de çözmesi gereken ilk sorun olarak Bâtınîleri görmekteydi. Muhammed Tapar, Bâtınîleri o kadar tehlikeli görüyordu ki, ona göre en büyük gazâ Bâtınîler ile yapılacak mücadeleydi.¹²⁰

Bununla birlikte, Sultan'ın hedefi o kadar da kolay sonuçlandırılacak bir durum değildi. Büyük Selçuklu ordusunun içerisinden dahi Bâtınîliği benimsemiş insanlar bulunuyordu. Sultan'ın kendilerine karşı bir harekâta girişeceğini öğrenen bu grup, Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Kılıç Arslan'ın Bağdad'ı zapt ettiğine dair asılsız bir söylenti çıkararak, ordu içerisinde kargaşaya sebep oldu. Ayrıca yazdırılan asılsız mektuplarla Horasan Bölgesi'nde de karışıklıklar çıktığına dair haberler yayarak Sultan'ın ilgisini Bâtınîlerin üzerinden çekmeye çalıştı. Bütün bu engelleme çabalarına rağmen haberlerin hepsinin asılsız ve dikkatini dağıtmaya yönelik olduğunu anlayan Sultan, ordusuna hareket emri vererek 6 Şaban 500 / 2 Nisan 1107 tarihinde Bâtınîlerden intikam almak isteyenlerin de katılımıyla İsfahan'daki Şahdîz Kalesi'ni kuşattı.¹²¹

Kuşatmanın uzamasıyla birlikte erzakın tükenmesi Bâtınîleri çok zor durumda bıraktı.¹²² Bâtınîler kuşatmadan kurtulmak adına bir takım girişimlerde bulundular. Öncelikli olarak Bunun üzerine Ahmed b. Attâş, Bâtınîlikten vazgeçtiğini ve sultan'ın kendisini şehrin hâkimi olarak kabul etmesi halinde Muhammed Tapar'ın hükümdarlığını kabul ederek savaşlarda Selçuklulara hizmet edeceğini bildirerek uzlaşma aradı.¹²³ Ayrıca toplumun dinî duygularının üzerine giderek, kendilerinin de Müslüman olduklarını, aralarındaki ayrımın sadece imamet konusundaki görüş farklılığından kaynaklandığı öne sürdüler. Görüşlerini tartışmak için de Sultan'dan kendilerine bu konuları konuşabilecekleri âlimler göndermesini istediler ve dev-

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 314.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 314.

¹¹⁸ Nisâbü'rî, s. 40; Râvendî, s. 157-158; Reşidüddin, s. 70-72; Handmir, s. 505; Mirhond, s. 306-307. Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 445-446. Bir diğer rivayette çift ile birlikte onlara bağlılıklarından şüphelenilenlerin evle beraber ateşe verildiği kaydedilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 314.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 314.

¹²⁰ Râvendî, s. 156.

¹²¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 431-432.

¹²² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 431-432.

¹²³ Hodgson, The Ismaili State, s. 446.

rin önemli ilmî şahsiyetlerinden bazılarının adlarını verdiler. Bunlar arasında İsfahân Hanefîlerinin reisi ve şehrin kadısı Ebu'l-Alâ Saîd b. Yahya ve diğer bazı fakihler vardı. Âlimler konuyu görüşmek için kaleye çıktıklarında Bâtınîler'in asıl maksadının zaman kazanmak olduğunu anlayarak geri döndüler.¹²⁴

Bu girişim sonuçsuz kalınca Bâtınîler, Şâhdiz Kalesi'ni ancak Hâlincan Kalesi'nin kendilerine teslimi, haklarında söylenen sözlere itibar edilmemesi ve erzak yardımı şartıyla teslim edebileceklerini bildirdiler. Onların bu tekliflerine olumlu yaklaşan Sultan Muhammed Tapar da kaleye her gün veziri Sa'dülmülk aracılığıyla erzak vb. göndermeye başladı.¹²⁵ Bâtınîlerin bu teklifi de bir oyalama çabasıydı. Zira Bâtınîlerle mücadele edilmesini destekleyen emirlerden birisinin gönderilen fedailer tarafından yaralandı. Bunun üzerine Sultan derhal Hâlincan Kalesi'nin tahrip edilmesini ve muhasaranın sürdürülmesini emretti. Hâlincan Kalesi'ni de yerle bir ederek içindeki Bâtınîler'i öldürttü.¹²⁶

Bâtınîler son bir taktik olarak, Kale'yi kademeli olarak boşaltmayı teklif ettiler. Bu öneri Sultan tarafından kabul gördü. Bâtınîler'den bir kısmı gidecekleri yere kadar güvenliklerinin sağlanması için Selçuklu komutanları eşliğinde, Errecân'daki en-Nâzır Kalesi'ne, bir kısmı Tabes Kalesi'ne, bir kısmı da Alamut kalesine gitmek üzere Şâhdiz kalesinden ayrıldılar.¹²⁷ Ancak bu harekette savunma direncini arttırmak ve elde bulunan erzağın daha uzun bir süre kullanımını sağlamak için bir taktikti. Bâtınîler zayıf ve güçsüzleri kaleden çıkarttıktan sonra direnmeye devam ettiler.

Ahmed b. Abdülmelik bir taraftan savunma tedbirleri alırken diğer taraftan Sultan'ın yanında bulunan kendisine bağlı adamlar vasıtasıyla bir çıkış yolu aramaktaydı. O, Vezir Sa'dülmülk ile gizli bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma uyarınca Vezir, Sultan'a karşı bir suikast girişiminde bulundu. Ancak kendisine karşı yapılan plandan ha-

berdar olan Sultan, suikasttan kurtuldu ve¹²⁸ ertesinin gün veziri ile birlikte ve Ebu'l-Alâ-i Mufaddal'ı (onun ileri gelen dört adamını) Bâtınî itikadına sahip oldukları için İsfahan kapısında Şevval 500/Mayıs Haziran 1107 tarihinde astırdı.¹²⁹

Bu noktada Sultan'a karşı girişilen başarısız suikast girişimi ise, Kale'nin savaşılmadan teslim alınmasını isteyen Sultan adına bardağı taşıran son damla oldu. Bunun neticesinde Muhammed Tapar 2 Zilkâde¹³⁰ 500 / 25 Haziran 1107 tarihinde ordusuna taarruz emri verdi. Bu sırada Bâtınîler'in ileri gelenlerinden biri Sultan'a sığınıp eman diledikten sonra kaleye nasıl çıkabileceklerini göstereceğini söyledi. Sultan'ın askerleri gösterilen yerde Bâtınîlerin olduğunu söyleyince görünenlerin asker değil insan şekli verilmiş silah ve zırhlar olduğunu söyledi.¹³¹ Bunun üzerine kaleye çıkan askerler, Ahmed b. Abdülmelik ve yanında bulunanların büyük çoğunluğu öldürüldü.¹³² Öldürüleceğini anlayan karısı da değerli mücevherlerini takarak intihar etti.¹³³ Kale'nin tekrar ele geçirilmesinin ardından Sultan'ın kâtibi Emirü'l-Küttâb Ebû Nasr b. Ömer el-İsfahânî¹³⁴, minberlerden okunması için kalenin nasıl ele geçirildiğini tasvir eden bir fetihname kaleme aldı.¹³⁵ Daha sonra Kale, bir daha böyle bir fitnenin yuvalanmasını engellemek adına yıkıldı.¹³⁶

Böylelikle yaklaşık 2 ay süren kuşatmanın ardından Şâhdiz kalesinin fethedilmesiyle birlikte Melikşah'ın vefatının ardından başlayan süreçte İsfahan'ın düzenini bozan, halkın yaşam kalitesini düşüren Bâtınîlerin şehirdeki etkinliği son buldu.

¹²⁸ Ravendî, 159-160; Reşidüddin, s. 72-73; Hüseyinî, s. 58. İbnü'l-Esîr (el-Kâmil, X, 437), yaşananlardan bahsetmeden vezirin Sultan'a ihanet, dört adamının da Bâtınî oldukları gerekçesiyle öldürüldükleri kaydetmektedir.

¹²⁹ Ravendî, s. 160; Reşidüddin, s. 74; Hüseyinî, s. 58. İbnü'l-Esîr (el-Kâmil, X, 437), yaşananlardan bahsetmeden vezirin Sultan'a ihanet, dört adamının da Bâtınî oldukları gerekçesiyle öldürüldükleri kaydetmektedir.

¹³⁰ İbnü'l-Kalânîsi, Zilhicce olarak kaydetmektedir. Bk. s. 154.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 434.

¹³² Hüseyinî, s. 55; Râvendî, s. 161; İbnü'l-Cevzî, IX, 150-151; İbnü'l-Kalânîsi, s. 155; Mirhond, s. 308; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 434; Bundârî, s. 93; Reşidüddin, s. 74; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 445; Azimi, s. 42. Râvendî (s. 161)'ye göre, Ahmed b. Abdu'l-Melik bir hafta bekletildikten sonra Sultan'ın emriyle şehrin her tarafında gezdirilerek oğlu ile birlikte öldürülmüştür.

¹³³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 434.

¹³⁴ İbnü'l-Kalânîsi, s. 152.

¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 151; Reşidüddin, s. 74.

¹³⁶ Hüseyinî, s. 55; Râvendî, s. 161; İbnü'l-Cevzî, IX, 150-151; Mirhond, s. 308; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 434; Bundârî, s. 93; Reşidüddin, s. 74; Kazvîni, Tarih-i güzide, s. 445; Azimi, s. 42.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 432-433.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 433.

¹²⁶ Bundârî, s. 93; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 433.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 433.

yordu. Ancak Şahdiz'in ele geçirilmesi Devlet'in bu hareketten kurtulduğu anlamına geliyordu.

Hasan Sabbah önderliğindeki Bâtınîler, Alamut Kalesi merkezli faaliyetlerine devam edeceklerdir.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. G., Selçuklular, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul, 2006.
- Azîmî, Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/1038/39-1143/44), Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz. Ali Sevim, T. T. K. Yayınları, Ankara 2006.
- Ebu'l-Ferec, Gregory, Ebu'l-Ferec Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Basımevi, Ankara 1987.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, Tarihi Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Darü't-Tibaati'l-Amire, 1286.
- Guedy, David Durand, Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period, Routledge, New York, 2010.
- Gür Timur Han ve Akbulut Hale, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", Sosyo Ekonomi, Ocak-Haziran 2012-1.
- Gürgânî, Fahreddin, Vis u Ramin, tsh. Mücteba Minovî, Tahran, 1314.
- Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân, (I-V), Beyrut, 1979.
- Handmir, Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hace Celaliddin Muhammed, Tarihi Habibi's-Siyer fi Ahbari Efradi Beşer, ed. Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran, 1353.
- Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsir, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999
- Hüsrev, Nasir, Sefername-i Nâsir Hüsrev, İntişarât-ı Zevâre, Tahran, 1381hş.,
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, Suretu'l-Arz, Matbaatu Beril, Leyden, 1939.
- İbn Haldun, Ebü Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (808/1405), Divanu'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber, thk. Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988.
- İbn Tağrıberdî, Cemâle'd-Din Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî (874), en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire, Dar'ul-Kütüb, Mısır, tarihsiz.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fi Tevarihî'l- Mülûk ve'l-Ümem, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, el-Kamil fi'l-Tarih, Beyrut, 1966.
- İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, Târihi Muhtasarü'd-Düvel, thk. Entûn Sâlihânî, Daru's-Şark, Beyrut 1992.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, el-İnba fi Tarihi'l-Hulefa, thk. Kâsım Samerrânî, Daru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 1421/2001.
- İkbâl, Abbas, Vezaret der Ahd-i Selatin-i Buzurg-i Selçukî, Tahran, 1338hş..
- Kecbâf, Ali Ekber, İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389hş.
- Maferuhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahânî, 485/1092, Kitabu Mehasini İsfahan, nşr. Seyyid Celaeddin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, tarihsiz.
- Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed, (380/990), Ahsenu't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, II. Baskı, Kahire 1991.
- Nevevî, Ebü Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref, (676/1277), Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât, İdaretü'l-Tibaati'l-Müniriyye, Kahire, tarihsiz
- Nisabûrî, İmam Zahir'ed-Din, Selçukname, haz. Ebü Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332hş..
- Nizamülmülk, Siyâset-nâme, haz. Mehmet Altay Köymen, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999.
- Reşidü'd-Din, Fazlullah, Cami'ut-Tevarih, haz. Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1960.
- Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, el-Ensâb, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1962.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan, yay. Ali Sevim, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1968.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1993.